

“การสร้างพลเมืองดีในแบบที่รัฐต้องการก่อนการปฏิวัติ พ.ศ.2501”

Creating a good citizen in the State prior to the coup 1958

เอกชัย ภูมิระรื่น*

นันทพร รอดผล*

บทคัดย่อ

การสร้างพลเมืองดีของรัฐในแบบที่รัฐต้องการนั้น ด้วยบริบททางการเมืองในแต่ละช่วงเวลามีความแตกต่างกัน ระบบการศึกษาที่สอดคล้องจึงมีส่วนสำคัญยิ่งโดยเฉพาะการสร้างมโนทัศน์ จริยธรรม คุณลักษณะอันพึงปรารถนา โดยที่หนังสือเรียนซึ่งเป็นเสมือนสื่อกลางในการสร้างความเข้าใจระหว่างรัฐกับพลเมือง ในที่นี้ได้ยกตัวอย่างข้อความที่ปรากฏในหนังสือเรียน หรือหนังสือที่ผ่านการตรวจคัดกรองจากรัฐ เพื่ออธิบายให้เห็นพลวัตในการสร้างพลเมืองดีของรัฐภายใต้บริบททางการเมืองที่แตกต่างกัน หากแต่มีจุดร่วมเดียวกันคือเป็นการใช้ระบบการศึกษาในการกำหนดกรอบแนวคิดของพลเมืองให้เป็นไปในแบบที่รัฐต้องการ โดยสุดท้ายจะเห็นว่าวิชาสังคมศึกษา (Social Studies) ซึ่งเป็นศัพท์ในยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง แต่มีขอบข่ายวิชาที่ครอบคลุมถึงแนวทางการสร้างพลเมืองดีได้ทำหน้าที่ในการสร้างเสริมจริยธรรม ศีลธรรม หน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อรัฐ ให้กับประชาชนมาตั้งแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ : สร้างพลเมืองดี, วิชาสังคมศึกษา

* อาจารย์ประจำกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา โรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยศิลปากร และอาจารย์ประจำหลักสูตรศึกษาศาสตรบัณฑิต (สังคมศึกษา) คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

Abstract

Creating good citizens of the state depends on the political context which are different from each period. Therefore, the education system that is consistent is important, in particular, concept creation, ethics, and desired attribute. The given content is a wonderful medium of understanding between the state and citizens. Messages which appear in textbooks or content which was investigated by the state are examples of the content. To describe the dynamics of creating good citizens of the state must use the different political context as a rule, and it is common to use the same system of education to define the concept of the citizen to the state requirements. The final version of social studies which get the terminology in the period after World War II is used worldwide, but the scope of a comprehensive approach to creating good citizens serves to promote moral, ethics, and duties towards the state to the public since the reign of the fifth date

Keywords : Creating good citizens, social studies

บทนำ

ระบบการศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดทิศทางการสร้างพลเมืองของประเทศ ด้วยเพราะสามารถขยายความรู้ต่างๆ ออกสู่นักเรียนเป็นจำนวนมากได้ในคราวเดียว อีกทั้งยังสามารถบ่มเพาะคุณลักษณะความตระหนักรู้ ตลอดจนสำนึกในความเป็นพลเมืองของรัฐได้อย่างรวดเร็ว เป็นที่น่าสนใจว่าเมื่อเริ่มมีการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระยะเวลาใกล้เคียงกับการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินครั้งใหญ่ นั้น มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างไร และในรัชกาลหรือเวลาต่อมาการศึกษายังคงเป็นช่องทางในการสื่อสารความรู้ ความเข้าใจ อุดมการณ์จากรัฐลงสู่ประชาชนเพื่อสร้างพลเมืองดีในแบบที่รัฐต้องการหรือไม่อย่างไร โดยบทความชิ้นนี้มุ่งหวังเพื่อยืนยันสมมติฐานว่าการศึกษาเป็นกลไกสำคัญที่สุดในการผลิตคนเพื่อรองรับบริบทของประเทศในช่วงเวลาต่างๆ อีกทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวิชาสังคมศึกษาในฐานะที่มีเนื้อหาวิชาสอดคล้องกับความเป็นพลเมืองดีในแบบที่รัฐต้องการมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

การศึกษากับการสร้างพลเมือง

การจัดการศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยโบราณ โดยมากมุ่งหวังให้ผู้เรียนสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตประจำวัน ประกอบอาชีพ เลี้ยงดูตนเองได้ อีกทั้งยังให้มีคุณลักษณะอันพึงประสงค์ เช่น เป็นคนสุ่มรอบคอบ มีจิตใจเมตตา กรุณา กตัญญูรู้คุณ ส่วนการเรียนรู้ในอีกขั้วหนึ่ง อยู่ในวงจำกัดเฉพาะในวังเจ้านาย หรือวัด เท่านั้น¹ จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปการศึกษาสมัยใหม่ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของโลกในขณะนั้น

¹ กระทรวงศึกษาธิการ, 200 ปี ของการศึกษาไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526), 39

การปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น ถือเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก และเป็นการสร้างฐานของระบบการศึกษาไทยที่มีการพัฒนามาถึงปัจจุบัน เป็นที่ทราบโดยทั่วไปว่า เมื่อรัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในช่วงต้นรัชกาลนั้น ถือได้ว่าพระราชอำนาจ และฐานะความเป็น “พระมหากษัตริย์” ของพระองค์ไม่มั่นคงนัก เนื่องจากอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดินในฐานะ “ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์” และอำนาจในการควบคุมกิจการสำคัญของราชอาณาจักร ล้วนแต่อยู่ในอำนาจของขุนนางตระกูลขุนนาค หรือผู้ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับตระกูลขุนนาคแทบทั้งสิ้น²

ระบบการบริหารราชการยังผูกติดอยู่กับกลุ่มขุนนางรุ่นเก่า มีการจัดเก็บภาษีที่กระจุกกระจายหรือซ้ำซ้อนกันระหว่างหน่วยงาน เป็นผลทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างหน่วยงาน และการส่งรายได้แก่รัฐไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย นอกจากนี้ระบบราชการที่ล้าหลังในขณะนั้นยังส่งผลโดยตรงต่อการควบคุมหัวเมือง ส่วนกลางไม่สามารถขยายพระราชอำนาจออกไปควบคุมได้อย่างเต็มที่ ด้วยเหตุที่การคมนาคมไม่สะดวก รวมทั้งข้อจำกัดด้านพระราชทรัพย์ และกำลังคนที่จะออกไปกำกับดูแลหัวเมืองต่างๆ ด้วยเหตุนี้บรรดาข้าราชการในหัวเมืองจึงใช้อิทธิพลหาประโยชน์เข้าสู่ตนเอง เบียดบังผลประโยชน์ของรัฐ จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเป็นสาเหตุภายในประเทศที่ทำให้รัชกาลที่ 5 ทรงพยายามที่จะปฏิรูประบบราชการแผ่นดิน หรือการปฏิรูปประเทศเสียใหม่ ซึ่งย่อมต้องปฏิรูปการศึกษาให้สอดคล้องไปในทิศทางเดียวกัน นอกจากสาเหตุภายในแล้ว ยังมีสถานการณ์ภายนอกประเทศที่เป็นแรงขับเคลื่อนการปฏิรูปประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 อาทิ การคุกคามหรือขยายอำนาจของมหาอำนาจตะวันตกที่เข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 รวมถึงการเสด็จประพาสสิงคโปร์ ชวา และอินเดีย ได้ทรงเห็นความเจริญที่เกิดขึ้นในประเทศเหล่านั้น ล้วนเกิดมาจากปัจจัยสำคัญคือการศึกษา ดังที่วุฒิชัย มูลศิลป์³ ได้กล่าวถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดการพัฒนาประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งมี 4 ประการ ได้แก่ ประการที่หนึ่ง การที่พระองค์เองทรงได้รับการศึกษาแผนใหม่แบบตะวันตก และการได้เสด็จประพาสต่างประเทศในช่วงที่ยังมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อยู่ ประการที่สอง ทรงตระหนักถึงภัยคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก ประการที่สาม คือแรงกระตุ้นและแบบอย่างในการจัดระบบการศึกษาของคณะสอนศาสนาชาวตะวันตก และประการสุดท้ายคือพระองค์มีพระราชดำริว่าการศึกษาเท่านั้นที่จะช่วยยกระดับประเทศให้ทันสมัยต่อการเปลี่ยนแปลง อยู่รอดปลอดภัย และเจริญมั่นคงสืบไป ดังที่ปรากฏในกระแสพระราชดำรัสในคราวเสด็จไปโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อ พ.ศ.2427 ว่า

“วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือและเป็นที่ยอมรับสรรเสริญแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่าง
ประเสริฐซึ่งผู้เป็นใหญ่ยิ่งนับแต่พระมหากษัตริย์ เป็นต้น ตลอดจนราษฎร
พลเมือง สมควร แลจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวง
สำเร็จไปได้ทุกสิ่งอย่าง... ขอบอกได้ว่าการเล่าเรียนในบ้านเมืองเรา นี้ จะเป็น

² ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง – การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2525), 1

³ วุฒิชัย มูลศิลป์, แนวความคิดทางการศึกษาของไทย 2411 - 2475 (กรุงเทพฯ : ฟันนี้พับลิชชิง, 2526), 47 - 54

ข้อสำคัญที่หนึ่งซึ่งฉันจะอุตสาหกิจให้เจริญขึ้นจงได้”⁴

ด้วยปัจจัยภายในและภายนอกที่กล่าวไปข้างต้นจึงนำไปสู่การปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่โดยที่รัชกาลที่ 5 ทรงกำหนดบทบาทและดำเนินนโยบายขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงต่างๆ มีการลดขั้นตอนทางการเมือง พยายามลดบทบาทของกลุ่มขุนนางตระกูลขุนนางคอง โดยนำแนวคิดในการปรับปรุงประเทศให้เจริญแบบตะวันตกมาใช้ในการกำหนดแนวทาง และสร้างระบบราชการแบบใหม่ขึ้นมาทดแทนระบบราชการแบบเก่าที่กลุ่มขุนนางยังคงมีบทบาทอยู่ โดยทรงเริ่มตั้งสภาที่ปรึกษาการแผ่นดิน และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ขึ้น เพื่อเป็นฐานพระราชอำนาจของพระองค์ มีการจัดระบบภาษีซึ่งถือเป็นปัจจัยหลักในการพัฒนาประเทศโดยการตั้งหรือขยายการพิพัตน์เพื่อรวมศูนย์ในการจัดเก็บภาษีที่เข้าของหน่วยงานในระบบเก่า มีการตั้งหน่วยงานบริหารราชการส่วนกลางแบ่งออกเป็น 12 กระทรวง ซึ่งเป็นการแบ่งแยกอำนาจหน้าที่ของแต่ละหน่วยงานออกจากกันอย่างเด็ดขาด ยกเลิกระบบมูลนายในการเรียกเกณฑ์แรงงาน มาเป็นการเกณฑ์ทหารซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดจากพระมหากษัตริย์โดยตรง ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเก่าระหว่าง มูลนาย(ขุนนาง)กับไพร่จึงกลายเป็นพระมหากษัตริย์กับราษฎร⁵

ด้วยเหตุนี้พระราชอำนาจในระบบราชการส่วนกลางจึงมีความมั่นคงขึ้นเป็นลำดับ จากนั้นพระองค์ได้ทรงเริ่มนโยบายตั้งอำนาจหัวเมืองเข้าสู่องค์พระมหากษัตริย์ โดยมีการตั้ง “มณฑลเทศาภิบาล” เพื่อเป็นการขยายอำนาจทางการเมือง และเศรษฐกิจจากกรุงเทพฯ ออกสู่หัวเมืองต่างๆ ภายในพระราชอาณาจักร ลดทอนอำนาจเจ้าเมืองเดิม และผนวกดินแดนเหล่านั้นให้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยมีพระมหากษัตริย์ ทรงเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครอง ซึ่งถือได้ว่าเป็นการสถาปนาความเป็นรัฐแบบตะวันตก ซึ่งมีอาณาเขตดินแดนที่แน่นอน มีผู้นำรัฐคือองค์พระมหากษัตริย์⁶

ดังนั้นเพื่อให้สอดคล้องกับการปฏิรูประบบราชการสมัยใหม่ รัฐจำเป็นต้องมีการวางแผนจัดการศึกษาของชาติให้ทันต่อยุคสมัย เนื่องจากการสร้างระบบราชการใหม่มีความจำเป็นที่จะต้องใช้ข้าราชการที่มีความรู้แบบใหม่ กล่าวคือ อ่านออก เขียนได้ คิดเลขเป็น รู้ภาษาต่างประเทศ ในส่วนภูมิภาคนั้นรัฐจำเป็นต้องพัฒนาให้ทั้งข้าราชการ และประชาชนมีความรู้ทั้งทางเทคนิควิทยาการสมัยใหม่ ควบคู่ไปกับการปลูกฝังให้สำนึก และยอมรับในสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นศูนย์รวมแห่งอำนาจของรัฐ⁷ สำนึกในเรื่อง “พลเมือง และชาติ” เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5⁸ ซึ่งถือว่าพลเมืองเป็นองค์ประกอบสำคัญของชาติ ทำให้จุดมุ่งหมายทางการศึกษาของรัฐก็เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือเปลี่ยนจากการเรียนเพื่อให้มีคุณสมบัติอันพึงปรารถนาตามหลักธรรมของ

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 50

⁵ ปิยนาด บุนนาค, “รายละเอียดยุคโลกาภิวัตน์ทางการเมืองของรัชกาลที่ 5,” การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521), 16 - 17

⁶ บรรจง ตันศยานนท์, “ปัญหาการรวมชาติในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน การเมืองการปกครองไทยสมัยใหม่, ชัยอนันต์ สมุทวณิช และสุวดี เจริญพงศ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2522), 74 - 76

⁷ สุมินทร์ จุฑาทู, “การกล่อมเกลางานการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อ ในสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), 29 - 30

⁸ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “การเกิดแนวคิดหน้าที่พลเมืองในรัฐไทยสมัยใหม่,” รัฐศาสตร์สาร. 14 (กันยายน 2531 - เมษายน 2532), 206

ศาสนาพุทธ มาเป็นการเรียนเพื่อให้มีคุณสมบัติอันพึงปรารถนาของรัฐแบบใหม่ ซึ่งต้องการพลเมืองที่มีคุณภาพ กล่าวคือ รู้อักขรวิธีของภาษาไทย คิดเลขเป็น มีจิตสำนึกในความเป็นชาติ มีความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เพื่อให้คนเหล่านั้นสามารถเข้ารับราชการอันเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปประเทศ และเพื่อให้เป็นพลเมืองดีสามารถทำประโยชน์แก่รัฐได้

การจัดการศึกษาในช่วงปฏิรูปประเทศนั้น ถือเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ 5 ทรงเร่งรัดให้ดำเนินการเพื่อให้ทันต่อความต้องการของประเทศ โดยมีการกำหนดให้ใช้แบบเรียนหลวง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระยาศรีสุนทรโวหาร เมื่อครั้งยังเป็นหลวงสารประเสริฐ ทำการเรียบเรียงขึ้น อันประกอบไปด้วย หนังสือเรียน 6 เล่ม ได้แก่ มูลบทบรรพกิจ วาหนิติกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวยากรณ์พิจารณา และ พิศาลการ์ตูน ซึ่งในเวลาต่อมา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นว่าต้องใช้เวลาเรียนนานเกินไป ไม่เหมาะสมกับสภาพชีวิตประจำวันของนักเรียน จึงทรงพระนิพนธ์ตำราเรียนขึ้นใหม่ คือ แบบเรียนเร็ว ซึ่งไม่เน้นให้เด็กท่องจำ แต่ใช้วิธีให้เด็กเริ่มต้นอ่านจากง่ายก่อน แล้วให้เด็กค่อยๆ ทำความเข้าใจและคุ้นเคย จนอ่านหนังสือได้ในที่สุด⁹

สรุปได้ว่าการจัดการศึกษาในช่วงแรกของการปฏิรูปประเทศนั้น เน้นไปที่การสร้างคนให้มีความรู้ในอักขรวิธี เพื่อสนองตอบความต้องการ บุคลากรในระบบราชการแผนใหม่ ความรู้ที่ปรากฏในหนังสือเรียนนั้นจะปลูกฝังให้มีความเคารพเชื่อฟังยำเกรงต่อพ่อแม่ และผู้ใหญ่ มีกิริยามารยาทอ่อนน้อม ไม่ซุกซน โดยมีนัยสำคัญเพื่อเตรียมเด็กให้เติบโตเป็นพลเมืองดีของชาติต่อไป¹⁰ นอกจากนั้นยังมีหนังสือกิจจานุกิจ ผลงานของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เป็นหนังสือเรื่องความรู้รอบตัวเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ เบื้องต้น ตลอดจนศาสนา เช่น การกำหนดนับวัน เดือน ปี ดินฟ้าอากาศ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น พายุ ลมสุริยุปราคา เรื่องศาสนา เช่น ศาสนาอิสลาม ศาสนาพุทธ โดยไม่มีเนื้อหาที่ยากจนเกินไป สามารถนำไปใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน

ในระยะเวลาต่อมาได้มีการปรับปรุงหลักสูตร เมื่อ พ.ศ.2438 ได้มีการกำหนดให้นักเรียนอ่านหนังสือเรียนพระราชพงศาวดาร ซึ่งจัดเป็นหนังสืออ่านประกอบในวิชาภาษาไทย ซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึงปาฏิหาริย์ เรื่องราวที่เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์เป็นหลัก ปลูกฝังให้นักเรียนซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณ และความกล้าหาญเสียสละของบรรดาทหาร เกิดความสำนึกในความเป็นชาติ¹¹ นอกจากการกำหนดให้นักเรียนอ่านหนังสือพระราชพงศาวดารเพิ่มเติมแล้ว ในการปรับปรุงหลักสูตร พ.ศ.2438 ยังได้บรรจุวิชาต่างๆ ให้นักเรียนได้เรียนเพิ่มอีกหลายวิชา เช่น ภาษาต่างประเทศ ภูมิศาสตร์ และวิทยาศาสตร์

ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) เป็นข้าราชการผู้มีความสำคัญต่อการศึกษานานาชาติเป็นอย่างมาก อีกทั้งมีบทบาทอย่างสูงในการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรการศึกษา ใน พ.ศ.2448 ซึ่งรัฐในขณะนั้นต้องการสร้างพลเมืองดีของชาติ โดยได้มีการเสนอให้มีการสอนวิชาจรรยาในทุกระดับชั้น แบบเรียน

⁹ วารุณี โอสธามย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411 – 2475” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), 60

¹⁰ สุมินทร์ จุฑาทู, “การกล่อมเกลางานการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อ ในสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), 49

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 62

วิชาจรรยาบรรณ ได้แก่ หนังสือเบญจศีล เบญจธรรม และธรรมจริยา ซึ่งเนื้อหาเกี่ยวกับคุณธรรมต่างๆที่พัฒนานักเรียนไปสู่ความเป็นพลเมืองดี โดยเริ่มจากคุณธรรมพื้นฐาน เช่น การไม่เล่นพาลเกร ไม่เล่นให้เสียของ ความพากเพียร ความกตัญญู ฯลฯ ไปจนถึงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และความรักชาติบ้านเมือง อีกทั้งยังสอดแทรกความรู้เกี่ยวกับรูปแบบของรัฐ และการเมืองการปกครองอีกด้วย ด้วยเหตุนี้จึงถือได้ว่าวิชาจรรยา ในระบบการศึกษาสมัยนั้นสามารถเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกล้าให้เด็กเจริญเติบโตเป็นพลเมืองที่ดีของชาติได้อย่างสมบูรณ์¹² นอกจากนั้นยังได้มีการนำหนังสือพระราชพงศาวดาร ที่เดิมเป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมในวิชาภาษาไทยมารวมกับวิชาภูมิศาสตร์ กลายเป็นภูมิศาสตร์ – พงศาวดาร อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า รัฐ ต้องการที่จะให้นักเรียน ได้รู้วิชาประวัติศาสตร์อย่างจริงจัง โดยนำมิติของที่ตั้ง อาณาเขต พรมแดนประเทศ ลักษณะทางกายภาพ อยู่ในขอบข่ายวิชาภูมิศาสตร์เข้ามาเสริมให้นักเรียนมีความเข้าใจในบทเรียนมากยิ่งขึ้น

ในรัชกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ได้ทรงจัดระบบการศึกษาโดยมีการปลูกฝังความเป็นพลเมืองดีของรัฐ สืบเนื่องมาตั้งแต่รัชกาลก่อน หากแต่มีการเน้นการปลูกฝังความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มากขึ้นเป็นกรณีพิเศษ เนื่องจากเริ่มปรากฏความไม่มั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์อันเนื่องมาจากปัจจัยภายใน และภายนอกประเทศ กล่าวคือพบว่ารัชกาลที่ 6 ทรงมีความขัดแย้งกับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ที่เคยมีส่วนร่วมในการบริหารราชการมาตั้งแต่รัชกาลที่ 5 รวมไปถึงการวิพากษ์วิจารณ์พระองค์ โดยกลุ่มปัญญาชนนักหนังสือพิมพ์ ซึ่งเป็นกลุ่มที่รู้เห็นการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของโลก อาทิ การปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบสาธารณรัฐในจีน, การล้มล้างราชวงศ์โรมานอฟ ในรัสเซีย รวมถึงการปฏิรูปการปกครองในญี่ปุ่น เป็นต้น ซึ่งการเสนอข่าวสารเหล่านี้ย่อมเป็นการบั่นทอนความมั่นคงในพระราชอำนาจของพระองค์ทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีความขัดแย้งอย่างรุนแรงกับกลุ่มทหารหนุ่ม ซึ่งไม่เห็นด้วยกับการที่ทรงละเลยต่อการทหาร ไปสนพระทัยแต่กิจการเสือป่า หรือมหาดเล็กหลวงส่วนพระองค์ จนนำไปสู่เหตุการณ์กบฏ ร.ศ.130 ในช่วงต้นรัชกาล¹³ จากความไม่มั่นคงของพระราชอำนาจดังที่กล่าวมานี้เป็นผลให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถ่ายทอดแนวคิดเรื่องความรักชาติ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นตัวแทนของชาติ ซึ่งผู้ที่รักชาติต้องช่วยกันพิทักษ์และรักษาไว้ ดังที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ ปลูกใจเสือป่า ความตอนหนึ่งว่า

“พระราชาธิบดีเป็นสง่าของชาติ ก็ย่อมเป็นสง่าของคนทุกคนที่ถือว่าตนคือส่วนหนึ่งแห่งชาตินั้น จึงเปนน่าที่ของทุกคนที่จะต้องตั้งใจรักษาพระเจ้าแผ่นดินมิให้มีเหตุร้ายใดๆ มาแผ้วพาลพระองค์ได้ สิ่งไร ผู้ใดถือว่าเป็นสง่าของตน แม้มีผู้อื่นจู่จ้วงจะทำอันตรายแก่สิ่งนั้น ผู้เป็นเจ้าของคงจะต้องต่อสู้ผู้ที่มุ่งมาทำลาย...

¹² อุไรवास ปรีดีติลล, “การวิเคราะห์พัฒนาการของคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีในประวัติศาสตร์การศึกษาภาคบังคับของไทย”

(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538), 12 - 14

¹³ มัทนา เกษมกล, “การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.

2453 – 2468)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสังคมศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), 168

ผู้ที่ประทุษร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดินต้องนับว่าเป็นผู้เลวทรามอย่างยิ่ง เพราะเป็นผู้ที่ประทุษร้ายต่อชาติ เป็นผู้ทำลายสิ่งสง่าของบ้านเมือง”¹⁴

รัชกาลที่ 6 ได้ทรงถ่ายทอดอุดมการณ์นี้สู่สังคม ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ และประการสำคัญหนังสือพระบรมราโชวาทปลูกใจเสียป่านั้น ได้ถูกกำหนดให้เป็นหนังสืออ่านในวิชาจรรยาตั้งแต่ พ.ศ.2454 เรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2475¹⁵ หนังสือเรียนที่มีเนื้อหาหล่อหลอมเกลาทางการเมืองที่สำคัญ อาทิ ธรรมจริยา, ภูมิศาสตร์ – พงศาวดาร ได้มีการใช้ในระบบการศึกษามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 หากแต่ปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้มีการออกมาตรการควบคุมการแต่งหนังสือแบบเรียนอย่างเข้มงวด ทั้งนี้เนื่องจากกลุ่มผู้มีการศึกษาที่เติบโตขึ้นในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ได้พากันแต่งหนังสือ จนบางเล่มได้รับความนิยมนำมาใช้เป็นแบบเรียน อีกทั้งมีข่าวสารเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในโลก จึงส่งผลให้ รัชกาลที่ 6 ทรงเกรงว่านักเรียนจะได้รับแนวคิดที่ไม่พึงปรารถนา และเป็นอันตรายต่อความมั่นคง จึงได้มีการกลั่นกรองแบบเรียนที่โรงเรียนจะนำไปใช้ได้ ภายใต้เงื่อนไข 3 ประการ คือ

1) เป็นแบบเรียนที่กรมราชบัณฑิต กระทรวงธรรมการจัดพิมพ์ขึ้น มีตรา แผ่นดินพิมพ์ไว้ที่หน้าปกเป็นสำคัญ

2) แบบเรียนที่มีผู้เรียบเรียงขึ้น และผ่านการตรวจอนุญาตของกระทรวง ธรรมการ โดยเสนาบดีจะออกใบอนุญาตกำกับไว้กับเล่มหนังสือด้วย ทั้งนี้เป็นการ อนุญาตเฉพาะพิมพ์คราวหนึ่งๆ เท่านั้น

3) บรรดาหนังสือนอกจากที่กล่าวแล้วทั้งสองจำพวก เช่น หนังสือที่โรงพิมพ์ต่างๆ พิมพ์จำหน่ายเอง หรือหนังสือที่ไม่กรรมสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ ใครๆ จะพิมพ์จำหน่ายก็ได้ นั้น หากโรงเรียนจะนำมาใช้ก็ต้องขอ อนุญาตกระทรวงศึกษาธิการ¹⁶

การบังคับใช้กฎทั้งสามข้อข้างต้นนี้ กระทรวงธรรมการได้แต่งตั้งผู้ตรวจขึ้นทั้งในกรุงเทพ และต่างจังหวัด เพื่อไม่ให้โรงเรียนฝ่าฝืน ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้หนังสือเรียนหลายเล่มที่มีเนื้อหาไม่สอดคล้องกับผู้นำรัฐเป็นอันต้องถูกยกเลิกไป เช่น หนังสือ “ทรัพย์สินศาสตร์” ของพระยาสุรียานุวัตร ซึ่งรัชกาลที่ 6 ได้ทรงวิจารณ์ว่าการกล่าวถึงความไม่เท่าเทียมของชนชั้นของคนในสังคมนั้นเป็นการนำเอาแนวคิดต่างชาติเข้ามาโดยไม่ไตร่ตรอง ซึ่งไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของสังคมสยาม เป็นเหตุให้คนไทยแตกความสามัคคี¹⁷ นอกจากนั้นยังมีการแต่งแบบเรียนประกอบการเรียนวิชาจรรยาเพิ่มขึ้นจากเดิมที่เข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ แบบเรียน

¹⁴ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ปลูกใจเสียป่า (พระนคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530), 51 - 52

¹⁵ ลัดดา สุวรรณกุล, “พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชา บริหารการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), 88 - 98

¹⁶ กฤษณา สินไชย และวัฒนา ฤชาฤทธิ์, ความเป็นมาของแบบเรียนไทย (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2520), 72

¹⁷ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475 (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2533), 188

พลเมืองดี ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล), แบบสอนจรรยาประมณปีที่ 1 – 3 ของทองคำ บงกชเกิด, ระเบียบผู้ดี ของหลวงวิจิตรวาทการ¹⁸ เป็นต้น

โดยภาพรวมของการใช้หนังสือแบบเรียนในฐานะ “สื่อ” ที่รัฐได้กำหนดให้มีการปลูกฝังให้นักเรียนได้เกิดความรักและสำนึกในความเป็นชาติ ในความเป็นไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5–ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น หนังสือเรียนยังคงเป็นชุดเดียวกัน หากแต่มีการเพิ่มเติมแนวคิดบางประการ เพื่อให้เหมาะสมกับกาลสมัยเข้าไปในหนังสือเรียน โดยในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นรัฐ ได้กล่อมเกล่าให้เยาวชนมีความรัก ความภักดีต่อชาติ โดยเน้นย้ำว่าบ้านเมืองเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยให้ความสะดวกสบายแก่ชีวิต โดยการปลูกฝังความรักชาติในรัชกาลนี้ ยังไม่มีอุดมการณ์ชาตินิยม คือการยกฐานะของบ้านเมืองตนเองว่าสูงกว่าชาติอื่น มีแต่การพยายามรวมกลุ่มผู้คนตามหัวเมือง หรือดินแดนต่างๆ ในพระราชอาณาจักร มารวมกันเป็นเขตแดนที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้เกิดกระแสการเขียนประวัติศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับชนชาติ ส่งผลให้หนังสือเรียนได้กลายเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังความภูมิใจ ความยิ่งใหญ่ของชนชาติ จนนำไปสู่การเกิดจิตสำนึก “รักชาติ” ในตัวนักเรียน ซึ่งเป็นการสร้างมโนทัศน์ตัวแบบความเป็นพลเมืองดีของรัฐ อย่างชัดเจนเป็นรูปธรรม

นอกจากการปลูกฝังความรักชาติแล้ว หนังสือเรียนยังคงเป็นสื่อในการปลูกฝังให้เกิดความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ซึ่งมีพระราชอำนาจ และชาติกำเนิดสูงกว่าสามัญชนทั่วไป นอกจากนั้นยังได้มีการสอดแทรกพระราชนิพนธ์ที่แสดงให้เห็นถึงพระมหากรุณาธิคุณ ความกล้าหาญ ความเสียสละ เพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของอาณาประชาราษฎร์ ทั้งนี้ก็เพื่อให้นักเรียนได้ตระหนัก และสำนึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งเนื้อหาข้างต้นถูกกำหนดไว้ผ่านวิชาจรรยา, หนังสือเรียนพงศาวดาร โดยที่ในสมัยรัชกาลที่ 6 – 7 ได้มีแนวคิดเรื่องความจงรักภักดีในองค์พระมหากษัตริย์ โดยถือว่าชาติ คือพระมหากษัตริย์ มีการส่งผ่านแนวคิดโดยใช้หนังสือพระบรมราโชวาทปลูกใจเสือป่า ซึ่งได้กลายเป็นหนังสือเรียนวิชาจรรยาในที่สุด

อาจสรุปได้ว่า ตั้งแต่ช่วงเริ่มแรกของการจัดระบบปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 จนกระทั่งเปลี่ยนแปลงการปกครอง ใน พ.ศ.2475 หนังสือเรียนมีฐานะเป็นสื่อกลางระหว่างรัฐ กับพลเมือง ในการสร้างเยาวชนให้เป็น “พลเมืองดี” อย่างที่รัฐในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องการ คือมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการปกครองของรัฐสมัยใหม่ มีความเชื่อฟังต่ออำนาจรัฐ คิดจะทำประโยชน์แก่บ้านเมือง และมีความจงรักภักดีต่อชาติ และพระมหากษัตริย์

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 สิ่งที่รัฐบาลต้องเร่งดำเนินการคือการปลูกฝังให้ประชาชนรู้ และเข้าใจเกี่ยวกับระบอบการปกครองใหม่ โดยมีความพยายามเปลี่ยนสถานะของรัฐกับประชาชนจากพ่อแม่ กับลูก มาเป็น รัฐบาลเปรียบเหมือนพี่ ประชาชนเปรียบเหมือนน้อง ดังที่ปรากฏในเอกสารกรมโฆษณาการที่กล่าวว่า

“รัฐบาลเปรียบเหมือนพี่ ประชาชนเปรียบเหมือนน้อง

รัฐบาลเห็นว่าทางใดดี ก็ประกาศชักชวนให้ราษฎรทำ

¹⁸ รังสิมา โฉมดีงกูร, “แนวคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ.2435 – 2533)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), 55 - 56

เท่ากับพีเห็นอะไรดี ก็ชวนให้น้องทำ”¹⁹

นอกจากนั้นยังมีการอธิบายความหมายของพลเมืองตามระบอบประชาธิปไตยซึ่งเป็นระบอบการปกครองใหม่ ว่าพลเมืองมีสิทธิหน้าที่อย่างพร้อมมูล มีสิทธิในการทำมาหากิน ได้รับการคุ้มครองตามกฎหมายในการนับถือศาสนา พลเมืองในรัฐมีความเสมอภาค ไม่มีชนชั้น อีกทั้งแบบเรียนยังได้อธิบายหน้าที่ของพลเมืองโดยเริ่มจากหน่วยครอบครัวซึ่งเล็กที่สุด ไปยังหน่วยใหญ่ที่สุดคือชาติ²⁰ และที่สำคัญในหนังสือเรียนหน้าที่พลเมืองทุกเล่ม จะปรากฏเนื้อหากฎหมาย และวิธีการเลือกตั้งอย่างละเอียด ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นว่ารัฐได้รับรู้สถานะของพลเมืองที่เปลี่ยนไปว่ามีฐานะเป็นกลไกอย่างหนึ่งในกระบวนการเมือง

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ยังคงมีการใช้หนังสือเป็นเครื่องมือในการสร้างกรอบแนวคิดการเป็นพลเมืองดีของรัฐ โดยมีการแสดงให้เห็นความสำคัญของหน่วยงานราชการ และข้าราชการ และแสดงให้เห็นว่าประชาชนในฐานะพลเมืองของรัฐ จะได้รับความสะดวกสบายจากหน่วยงานราชการอย่างไรบ้าง ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของนักเรียน เช่น ไปรษณีย์ รถไฟ คลังออมสิน ถนนหนทาง เป็นต้น²¹ มีการเสนอตัวแทนข้าราชการโดยกล่าวถึงตำรวจมากที่สุด ซึ่งมีฐานะเป็นผู้พิทักษ์สันติราษฎร์ ดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ปรามปรามโจรผู้ร้าย ไม่ให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อน อีกทั้งมีหน้าที่ดูแลการเดินทางของประชาชนบนถนน²²

หนังสือเรียนในช่วงหลัง พ.ศ.2475 นั้น ได้ให้ความสำคัญกับวันที่เปลี่ยนแปลงการปกครอง และรัฐธรรมนูญ สังเกตได้จากการกำหนดระยะเวลาของวันหยุด วันชาติ และวันรัฐธรรมนูญนั้น มีการหยุดติดต่อกันถึงสามวัน ขณะที่วันเฉลิมพระชนมพรรษาที่ในสมัยนั้นเรียกว่า “วันเกิดในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” และวันจักรีนั่น ให้หยุดราชการเพียงหนึ่งวัน และประการสำคัญวันคล้ายวันสวรรคตของรัชกาลที่ 5 (วันปิยมหาราช) ไม่ถือเป็นวันหยุดราชการ เท่ากับว่ามีความพยายามลดความสำคัญของระบอบการปกครองเก่าลง แล้วสถาปนาความสำคัญของชาติแทนสถาบันกษัตริย์อย่างชัดเจน

นอกจากนั้นหนังสือเรียนในหลักสูตร พ.ศ.2480 และ พ.ศ.2491 นั้นได้พยายามสร้างสำนึกของความเป็นพลเมืองในฐานะสมาชิกของรัฐที่มีต่อชาติ แทนสำนึกของพลเมืองในฐานะราษฎรที่มีต่อองค์พระมหากษัตริย์ โดยชี้ให้เห็นว่าประเทศชาติจะเจริญได้ก็ด้วยคนในชาติ แตกต่างจากหนังสือเรียนในสมัยรัชกาลที่ 6 – 7 ที่เน้นย้ำว่าชาติคือกษัตริย์ และกษัตริย์คือผู้ที่นำพาชาติให้เจริญ อยู่รอดปลอดภัยได้ หนังสือเรียนยังได้นำเนื้อหาในรัฐธรรมนูญซึ่งถือเป็น “ของใหม่” มาอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับสถาบันการเมือง โดยอิงกับรัฐธรรมนูญ พลเมืองมีฐานะเป็นน้องของรัฐบาล ไม่ได้มีฐานะเป็นลูกของรัฐบาลดังที่ปรากฏในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประเทศชาติจึงเสมือนครอบครัวใหญ่ ครอบครัวหนึ่ง

¹⁹ กรมโฆษณาการ, คู่มือพลเมือง (พระนคร : อักษรนิติ, 2479), 11

²⁰ กรมอาชีวศึกษา, หน้าที่พลเมืองชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 (พระนคร : โรงพิมพ์วัดสังเวช, 2485), 14

²¹ กรมวิชาการ, ที่ว่าดีดีนั้นเป็นฉันใด ประถมศึกษาตอนปลาย (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2484), 3 -16

²² กรมอาชีวศึกษา, หน้าที่พลเมืองชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 (พระนคร : โรงพิมพ์วัดสังเวช, 2485), 67

หนังสือเรียนจึงถือเป็นกลไกสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ ความคิด และประสบการณ์ต่างๆ ที่มีการสั่งสมจากรุ่นสู่รุ่น เป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ทางด้านสติปัญญา และกล่อมเกลาจิตใจให้เจริญก้าวหน้า เพราะฉะนั้นการผลิตหนังสือ หรือตำราเรียนย่อมต้องดำเนินการให้สอดคล้องกับแผนการศึกษาของชาติ เพื่อให้ผู้เรียนบรรลุเป้าหมายที่แท้จริงของการศึกษา ดังที่ปรากฏในแผนพัฒนาการศึกษาชาติฉบับที่ 6²³ ว่า “เพื่อพัฒนาบุคคลให้มีความรู้ ความคิด คุณธรรม พละนามัยสมบูรณ์ เป็นสมาชิกที่ดีของสังคม และเป็นกำลังใจในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ”

ในประเทศไทยนั้น หนังสือเรียนถือเป็นสิ่งสำคัญระดับต้นต่อการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ โดยที่ครูส่วนใหญ่ยึดมั่นว่าหนังสือเรียนได้รวบรวมเนื้อหาทั้งหมดที่มีในหลักสูตร การที่ครูจะสอนให้บรรลุวัตถุประสงค์ของหลักสูตรนั้นคือจะต้องสอนให้จบทั้งเล่ม ในบางคราวหนังสือเรียนจึงมีความสำคัญเทียบเท่า หรือมากกว่าหลักสูตรไปเสียด้วยซ้ำ²⁴ ในบทความนี้ยังคงยืนยันถึงความสำคัญของการสร้างตัวแบบความเป็นพลเมืองดีในแบบที่รัฐต้องการ ซึ่งหนังสือเรียน และระบบการศึกษานั้นสามารถเผยแพร่ความรู้ ความคิด ให้ขยายออกไปในวงกว้างได้อย่างรวดเร็ว แม้ว่าในยุคหลังจะมีสำนักพิมพ์เอกชนจัดพิมพ์หนังสือเรียนเกิดขึ้นจำนวนมาก แต่ยังคงต้องได้รับการตรวจสอบความสอดคล้องกับหลักสูตร และอนุญาตให้ใช้จากกระทรวงศึกษาธิการเสียก่อน ดังข้อความที่ปรากฏในประกาศกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 3 กรกฎาคม 2455 “....ป้องกันมิให้โรงเรียนใช้หนังสือแบบเรียนและตำราที่ผิดคลาดเคลื่อน หรือที่กล่าวข้อความไม่ต้องด้วยความประสงค์ที่จะวางไว้ในหลักสูตรของกระทรวงธรรมการ อันเป็นแบบไม่ดีที่จะพาให้นักเรียนหลงผิดไปในความรู้ที่ได้เล่าเรียนไว้ หรือชักชวนให้นักเรียนมีจรรยาเขวในทางมิชอบด้วยขนบธรรมเนียมและประเพณีของบ้านเมือง.....”²⁵ ทั้งนี้เพื่อกำหนดกรอบในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเพื่อสร้างพลเมืองดีให้เป็นไปตามแนวทางที่รัฐต้องการ

ในเดือนตุลาคม พ.ศ.2501 จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ทำการรัฐประหารยึดอำนาจการบริหารราชการแผ่นดิน ขึ้นมาเป็นผู้นำประเทศ โดยมีการแถลงว่า

“ในการปฏิวัติครั้งนี้ ข้าพเจ้าในฐานะหัวหน้าคณะปฏิวัติ และประมุขของรัฐบาลในปัจจุบัน ได้ยึดมั่นหลักสองประการ เกี่ยวกับปัญหาเศรษฐกิจ

ประการหนึ่ง คืองานพัฒนาเศรษฐกิจกับการศึกษาจะต้องเดินคู่กันไป

โดยประสานซึ่งกันและกัน.....นอกจากนั้น ข้าพเจ้าก็ได้จัดตั้งคณะกรรมการวางโครงการเศรษฐกิจและการศึกษา.....”²⁶

²³ สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (2530 – 2534) (กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรี, 2530), คำนำ

²⁴ สุมน อมรวิวัฒน์, “หนังสือแบบเรียนสังคมศึกษามัธยมศึกษาที่คล้ายความหลัง,” อาจารย์สาร 3, 9 (มกราคม – มีนาคม 2517) : 71 - 82

²⁵ กฤษณา สินไชย และวัฒนา ฤชาฤทธิ, ความเป็นมาของแบบเรียนไทย (กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2520), 51

²⁶ นุชนารถ สุนทรพันธุ์, การวางแผนการศึกษาเบื้องต้น (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525), 100

นอกจากนี้ยังได้มีการเน้นย้ำถึงความสำคัญของการศึกษาในแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2503 ตอนหนึ่งว่า “ในการจัดการศึกษานั้นให้จัดการศึกษาเพื่อสนองความต้องการของสังคม และบุคคลโดยให้สอดคล้องกับแผนเศรษฐกิจ และแผนการปกครองประเทศ.....”²⁷

ดังที่กล่าวมาจะเห็นว่าในยุคสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารประเทศในด้านเศรษฐกิจ และการศึกษาพร้อมๆกัน ดังจะเห็นได้จากการจัดตั้งสภาพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ และสภาการศึกษาแห่งชาติ เพื่อให้มีการวางแผนพัฒนาทั้งสองด้านให้สอดคล้องประสานกัน ตามที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้กล่าวไว้ว่า “ความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง ขึ้นอยู่กับระดับการศึกษาของพลเมืองประเทศนั้นๆ เพราะการศึกษาและภาวะเศรษฐกิจ จำเป็นต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ถ้าการศึกษาดี เศรษฐกิจของชาติก็จะดีไปด้วย.....”²⁸

ทั้งนี้แม้จะมีการเปลี่ยนผ่านศูนย์อำนาจทางการเมืองไปเช่นไร ระบบการศึกษายังคงมีความสำคัญในการกำหนดทิศทางของประเทศอยู่เสมอมา ทั้งนี้นอกจากกลุ่มวิชาทางด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี ที่มุ่งสร้างองค์ความรู้ในการพัฒนาประเทศในด้านกายภาพแล้ว ในการบ่มเพาะคุณลักษณะของประชาชนให้เป็นพลเมืองที่ดีของรัฐนั้นล้วนอยู่ในขอบข่ายของวิชาสังคมศึกษาซึ่งเป็นชื่อวิชาที่ได้หลอมรวมวิชาด้านมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์เข้าด้วยกัน ประการสำคัญนั้นได้บูรณาการองค์ความรู้ในสรรพศาสตร์เพื่อทำหน้าที่ต่อเติมการสร้างพลเมืองให้สมบูรณ์ต่อมาจนถึงปัจจุบัน

คำว่า “สังคมศึกษา” เป็นคำที่แพร่หลายและเริ่มใช้ราว พ.ศ.2492 ซึ่งเดิมจัดการเรียนการสอนแยกเป็นรายวิชา ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองนั้นแนวทางการจัดการศึกษาของสหรัฐอเมริกาได้เข้ามามีบทบาทในการจัดการศึกษาของประเทศไทย และได้มีการให้ความหมายของคำว่า สังคมศึกษา (SOCIAL STUDIES) ว่า หมายถึงการเรียนการสอนในชั้นประถมศึกษาและมัธยมศึกษาที่เน้นความสัมพันธ์ของมนุษย์ที่มีต่อกันและกัน และมีต่อสิ่งแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคม²⁹ ดังนั้นการสอนสังคมศึกษาแนวใหม่จึงไม่มีการแยกสาระการเรียนรู้ออกเป็นรายวิชาต่างๆ แต่จะยึดแนวการสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิตให้แก่ผู้เรียน

การจัดโครงสร้างเนื้อหาสาระวิชาสังคมศึกษาตามแนวทางการจัดการศึกษาของสหรัฐอเมริกานั้น ได้พยายามจัดโครงสร้างให้เหมาะสมกับตัวผู้เรียนเป็นหลัก และสามารถนำความรู้ที่ได้รับนั้นไปใช้ได้จริงในชีวิตประจำวัน ดังเช่นกรณีการยกเลิกการจัดการเรียนการสอนวิชาสังคมศึกษาตามหลักสูตร พ.ศ.2503 ซึ่งแยกเป็นรายวิชาแบบเอกเทศ เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม โดยนำเอาวิชาต่างๆในสาขา

²⁷ สำนักงานคณะกรรมการปฏิรูปการศึกษา, “การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม เรื่องการปฏิรูปการศึกษา (ฉบับย่อ) และแผนการศึกษาแห่งชาติ,” รายงานของคณะกรรมการปฏิรูปการศึกษา นำเสนอคณะรัฐมนตรี 4 มกราคม 2521 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมการเกษตรแห่งประเทศไทย, 2521), 3

²⁸ สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, แผนพัฒนาการศึกษา ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ระยะที่ 6 (พ.ศ.2530-2534) ของกระทรวงศึกษาธิการ (กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, 2529), 6

²⁹ สมุน อมรวิวัฒน์, “หนังสือแบบเรียนสังคมศึกษามนตราที่คล้ายความหลัง,” ปาจารย์สาร 3, 9 (มกราคม – มีนาคม 2517) : 4 – 5

สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มาจัดการร่วมกันตามทฤษฎีบูรณาการ และจัดให้เป็นรายวิชาเดียวกันตามที่ปรากฏในหลักสูตร พ.ศ.2521³⁰

การเรียนวิชาสังคมศึกษาในสมัยเริ่มแรกนั้นอาจยังไม่ได้มีการจำแนกสาระวิชาออกจากกันอย่างชัดเจน ดังเช่นปัจจุบันนี้ หากแต่เป็นการบูรณาการสอดแทรกเนื้อหาสาระไว้กับวิชาอื่น โดยมุ่งเน้นให้นักเรียนมีความรู้พอที่จะเลี้ยงดูตนเองได้ มีความเข้าใจในประเพณี วัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่กำลังเกิดขึ้น ขณะเดียวกันก็สอดแทรกค่านิยม การรู้จักสถานภาพ บทบาท หน้าที่ของตนเอง ผ่านหนังสือเรียนที่มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งสิ่งที่กล่าวมานี้ล้วนจัดอยู่ในขอบข่ายของวิชาสังคมศึกษาทั้งสิ้น

บทสรุปสัปดาห์

ในบทความนี้จะเห็นได้ว่าแท้จริงแล้ว แนวทางในการจัดระบบการศึกษาอย่างเป็นรูปธรรมที่เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 นั้น วิชาสังคมศึกษาซึ่งเพิ่งกำหนดชื่อเรียกในสมัยหลังนั้น ได้มีส่วนสำคัญยิ่งในการสร้างคุณลักษณะความเป็นพลเมืองที่ดีของรัฐในแบบที่รัฐต้องการ และยังคงความสำคัญในการช่วยเสริมสร้างทัศนคติ ความรู้ ความคิด จริยธรรม ดังที่กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ ได้กล่าวถึงหลักสูตรสังคมศึกษาของไทย ว่าเริ่มมีที่มาจากหลักสูตรการศึกษาที่ไม่อยู่ในระบบการศึกษาที่มีเนื้อหาเป็นการเฉพาะ หากแต่แทรกอยู่ในรายวิชาอื่น ในระยะเวลาต่อมาได้มีการเพิ่มเติมรายละเอียดของวิชามากขึ้นตามลำดับ โดยมุ่งเน้นให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ และเจตคติอันดีเกี่ยวกับสภาพสังคม และสอดแทรกค่านิยม ความตระหนักในบทบาทหน้าที่ของสมาชิกที่ดีของครอบครัว สังคม และประเทศชาติ กล่าวโดยสรุปแล้ววิชาสังคมศึกษาจึงหมายรวมถึงวิชาหน้าที่พลเมือง ศีลธรรม ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์³¹ ซึ่งเป็นบทยืนยันอันมั่นคงว่าวิชาสังคมศึกษานั้นสามารถอยู่ร่วมท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงแห่งยุคสมัย เพื่อสร้างพลเมืองดีของรัฐให้สอดคล้องกับบริบทของประเทศที่แปรเปลี่ยนได้อย่างสอดคล้องสัมพันธ์ตลอดมา การสร้างความเป็นพลเมืองดีมีมาช้านานนับแต่ในอดีตเพียงแต่ปรากฏในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป ในยุคสมัยที่ยังปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์พลเมืองดีจะปรากฏในรูปแบบของความจงรักภักดีที่มีต่อชาติ พระมหากษัตริย์ เมื่อเข้าสู่ยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนผ่านสู่ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยตอนต้น พลเมืองดีอยู่ในรูปแบบที่สร้างให้ทุกคนตระหนักในความสำคัญของการเป็นสมาชิกของรัฐ ในยุคปัจจุบันการสร้างความเป็นพลเมืองดีจะสอดแทรกให้เด็กทุกคนได้เรียนรู้ผ่านทางการศึกษา โดยเฉพาะวิชาสังคมศึกษา ตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน ที่มีให้เห็นทั้งสาระการเรียนรู้หน้าที่พลเมือง วัฒนธรรม และการดำเนินชีวิต ที่เน้นให้นักเรียนตระหนักถึงความสำคัญ ในด้านระบบการเมืองการปกครองความเป็นพลเมืองดี และการปลูกฝังค่านิยม ความเชื่อ การปฏิบัติตนตามสิทธิ หน้าที่ ของตนเองอย่างถูกต้อง ใช้แนวทางปลูกจิตสำนึกภายในห้องเรียนและการปฏิบัติจริงจากกิจกรรมการเรียนรู้ที่หลากหลายวิธี ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการของสังคมไทยปัจจุบันที่ต้องการให้ทุกคนเกิดความรัก ห่วงเห่น และรักษาความเป็นพลเมืองดีทั้งต่อ

³⁰ ชุติพร พงษ์สมบูรณ์, “พัฒนาการของหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา ภาควิชามัธยมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), 7 - 8

³¹ กรมวิชาการ, เอกสารของกรมวิชาการ ชุดพัฒนาการทางการศึกษา อันดับที่ 2 ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์, 2504), 142 - 167

ตนเอง และเห็นประโยชน์ต่อส่วนรวมในแนวทางที่เกิดผลที่เป็นจริงให้มากที่สุด เพื่อความสงบสุขและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตามแนวทางระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมโฆษณาการ. **คู่มือพลเมือง**. พระนคร: อักษรนิติ, 2479.

กรมวิชาการ. **ที่ว่าดีดีนั้นเป็นฉันท ประถมศึกษาตอนปลาย**. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2484.

กรมวิชาการ. **เอกสารของกรมวิชาการ ชุดพัฒนาการทางการศึกษา อันดับที่ 2 ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา**. พระนคร: โรงพิมพ์มิ่งมงคลพิมพ์, 2504.

กรมอาชีวศึกษา. **หน้าที่พลเมืองชั้นประถมศึกษาปีที่ 3**. พระนคร : โรงพิมพ์วัดสังเวช, 2485.

กระทรวงศึกษาธิการ. **200 ปี ของการศึกษาไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526.

กฤษณา ลินไชย และวัฒนา ฤาชาฤทธิ. **ความเป็นมาของแบบเรียนไทย**. กรุงเทพฯ: จงเจริญการพิมพ์, 2520.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. **การเมือง – การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย**. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2525.

ชลีพร พงษ์สมบูรณ์. “พัฒนาการของหนังสือเรียนวิชาสังคมศึกษาในประเทศไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชามัธยมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. **ความรู้ ความคิด และอำนาจการเมืองในการปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2533.

นุชนารถ สุนทรพันธุ์. **การวางแผนการศึกษาเบื้องต้น**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2525.

บรรจง ตันศยานนท์. “ปัญหาการรวมชาติในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” **การเมืองการปกครองไทยสมัยใหม่**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2522.

ปิยนถ บุนนาค. “รายละเอียดคุณลักษณะของการเมืองของรัชกาลที่ 5” **การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ปลุกใจเสือป่า**. พระนคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2530.

มัทนา เกษมกล, “การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453 – 2468)” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

รังสิมา ไชยสังกูร, “แนวคิดเรื่องหน้าที่พลเมืองในแบบเรียนประถมศึกษา (พ.ศ.2435 – 2533)” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิตสาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

ลัดดา สุวรรณกุล, “พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาบริหารการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

วารุณี โอสการมย์, “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411 – 2475” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

- วุฒิชัย มูลศิลป์. แนวความคิดทางการศึกษาของไทย 2411 – 2475. กรุงเทพฯ: ฟันนี่พับลิชชิง, 2526.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (2530 – 2534). กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี, 2530.
- สำนักงานคณะกรรมการปฏิรูปการศึกษา. “การศึกษาเพื่อชีวิตและสังคม เรื่องการปฏิรูปการศึกษา (ฉบับย่อ) และแผนการศึกษาแห่งชาติ” รายงานของคณะกรรมการปฏิรูปการศึกษา นำเสนอคณะรัฐมนตรี 4 มกราคม 2521. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชุมนุมการเกษตรแห่งประเทศไทย, 2521.
- สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ. แผนพัฒนาการศึกษา ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ระยะที่ 6 (พ.ศ.2530-2534) ของกระทรวงศึกษาธิการ. กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ, 2529.
- สุมน อมรวิวัฒน์, “หนังสือแบบเรียนสังคมศึกษามนตราที่คลายความขลัง,” ปาจารย์สาร 3, 9 (มกราคม – มีนาคม 2517): 71 – 82.
- สุมินทร์ จุฑาทู, “การกล่อมเกลากาเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อ ในสมัยรัชกาลที่ 5” วิทยานิพนธ์ รัฐศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, “การเกิดแนวคิดหน้าที่พลเมืองในรัฐไทยสมัยใหม่,” รัฐศาสตร์สาร. 14 (กันยายน 2531 – เมษายน 2532), 206.
- อุไรवास ปรีดีดิถ, “การวิเคราะห์พัฒนาการของคุณลักษณะความเป็นพลเมืองดีในประวัติศาสตร์การศึกษาภาคบังคับของไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตสาขาวิชาสารัตถศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.